

**ДЕКОМУНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ:
ПЕРЕРОЗПОДІЛ СИМВОЛІЧНОГО РЕСУРСУ**

SUMMARY

Kyrydon Alla. Decommunization in Ukraine: redistribution of a symbolic resource. May 21, 2020 marks five years since the so-called "decommunization laws" came into force in Ukraine. Their adoption and implementation was the result of long and complex socio-political and state-building processes. The process of decommunization gained momentum against the background of overloading society and the state with a wide range of political, social and communication problems. The need to solve them was dictated by the adoption of a number of legislative acts of a decommunization nature was due to the need to overcome these problems in Ukraine.

The purpose of the scientific article is to determine the nature and benchmarks of decommunization, as well as to outline the complex process of transformation of symbolic space in Ukraine. It is important that in fact the process of decommunization in the public life of Ukraine began not in 2015, but much earlier. The first wave of decommunization formally took place in the 1990s.

Decommunization is a system of measures in the sign-symbolic space, which is aimed at destroying the markers of the past, liberation from the influence and consequences of communist ideology not only in public life, but also in all spheres of life of the state and society. The strategic goal of decommunization is the systematic and complete elimination of the Soviet ideological and symbolic heritage not only from the public space, but also from the public consciousness.

The main means of decommunization are: condemnation of crimes of the totalitarian regime; lustration; removal / dismantling of symbols (monuments, monuments, etc.) of the past era; change of toponymic landscape; redefining / rethinking "places of memory"; introduction of new memorial practices; reformatting / shifting the semantic accents of museum expositions; creation of a harmonious era and process of literary and artistic canon and narrative, etc.

In the spring of 2018, there were reports in the Ukrainian media about the successful completion of decommunization (at least in terms of public space). However, decommunization is an unfinished project in terms of its strategic goal. The decommunization campaign of 2015-2019 turned out to be, first of all, a nationwide public ritual of symbolic purification.

Key words: *Ukraine, decommunization, law, symbolic space, consciousness, society*

Вступ. 21 травня 2020 року виповнилося п'ять років з часу набуття чинності в Україні так званих «декомунізаційних законів». Їхнє прийняття та введення в дію стало наслідком тривалих і складних суспільно-політичних та державотворчих процесів. Процес декомунізації набрав обертів на фоні перевантаження суспільства й держави широким спектром політичних, соціальних і комунікаційних проблем. Необхідністю їхнього вирішення було продиктоване прийняття низки законодавчих актів, спрямованих на декомунізацію в Україні.

Мета наукової розвідки полягає у визначенні природи та реперних точок декомунізації, а також окресленні контурів складного процесу перетворень символічного простору в Україні.

Поняття декомунізації. *Декомунізація* – система заходів у знаково-символьному просторі, спрямована на знищення маркерів минулої доби, звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології не лише в громадському побуті, але й в усіх сферах життя країни та суспільства. У ширшому контексті йдеться про спроби змінити методом політичної регламентації конвенціональні інтерпретації минулого, увиразненого в знаково-символьному просторі. Декомунізація увиразнюється на кількох рівнях: політичних інтересів, цінностей, культурних ідентичностей, практик тощо. Стратегічною метою є системне й повне усунення радянської ідеологічної та символічної спадщини не лише з публічного простору, а й із суспільної свідомості. У вузькому сенсі декомунізацією сьогодні, зазвичай, називають впровадження так званих «декомунізаційних законів». Декомунізація – складова значно глибшого процесу

деколонізації. У процесі декомунізації увиразнилося кілька моделей її репрезентацій: патріотично-націєтворча, ліберальна, ностальгійно-радянська.

Є кілька складників порушеної проблеми: *декомунізація як державна політика* та як *суспільно-культурне явище*. Декомунізація в обох вимірах необхідна для відмежування України від панівного російсько-імперського наративу «спільної» історії, оприсутнення України в ширшому контексті світових подій, пам'ятей та інтерпретацій як цілком окремого й суверенного історичного суб'єкта. Одним із наслідків і водночас засобів такої реконтекстуалізації має стати очищення українського публічного простору від совєтсько-комуністичного, а фактично – колоніального символізму. Йдеться про перемикання способу сприйняття: контекст (дискурс, інтерпретація, картина світу) визначає і спосіб обговорення змісту. У декомунізації як позбавленні радянського символічного спадку принциповою особливістю є те, що йдеться саме про «символічний» спадок. Тобто хоча об'єктами декомунізації є суто матеріальні витвори, все ж таки йдеться про нематеріальне. Йдеться про те, що залежить від сприйняття та інтерпретації [22].

З-поміж засобів декомунізації необхідно виокремити такі: засудження злочинів тоталітарного режиму, люстрація, усунення/демонтаж символів (монументів, пам'ятників тощо) минулої епохи, зміна топонімічного ландшафту, переозначення/переосмислення «місць пам'яті», впровадження нових меморіальних практик, переформатування/зміщення смислових акцентів музейних експозицій, створення суголосного добі та процесу літературно-мистецького канону й наративу тощо.

Нормативно-правова база процесу декомунізації. За активного лобіювання Інституту національної пам'яті внесено на розгляд, а 31.03.2015 на засіданні Кабінету Міністрів України схвалено чотири проєкти декомунізаційних законів (для подання до ВР України):

- «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (закон № 314-VIII) [3];
- «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939 – 1945» (закон № 315-VIII) [4];
- «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» (закон № 316-VIII) [5];
- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII) [6].

09.04.2015 Верховна Рада України ухвалила одним пакетом відразу чотири закони, що отримали у повсякденному дискурсі умовну назву «декомунізаційних». Відтак було узаконено процес декомунізації в Україні. Однак фактично відразу (квітень – травень 2015 року – між ухваленням законів Верховною Радою та затвердженням Президентом України) навколо ухвалених законів розгорнулися жваве обговорення та суперечки. Докладну, хоч і далеко не повну бібліографію цього обговорення можна знайти у статті А. Умланд «Сильвестр Сталлоне як боксер» [8]. Серед пізніших публікацій заслуговує на увагу стаття Дж. Коена в американському двотижневику «Foreign Policy» [9] – вкрай тенденційна і поверхова, але санкціонована авторитетом впливового часопису та прихильною реакцією на неї в суспільних мережах з боку низки професійних істориків, що спеціалізуються на country's racist and bloody history («расистській і кривавій історії» України – у термінах згаданого Дж. Коена) [2, с. 106].

Попри розгортання бурхливих дискусій 15.05.2015 закони підписав Президент України П. Порошенко. 20.05.2015 закони були опубліковані та набули чинності з 21 травня.

Ухвалений пакет законів про декомунізацію засвідчив наміри змінити політичний ландшафт України як у фізичному аспекті (через руйнацію пам'ятників та перейменування вулиць), так й в інтелектуально-

моральному (через відкидання рудиментів радянського світобачення з пам'яті українців).

2016 року Верховна Рада послідовно ухвалила цілу низку постанов про перейменування населених пунктів (хоча десь посередині цього процесу мала місце урядова криза). Врешті у березні 2018 року був прийнятий іще один «декомунізаційний» закон, що передбачався ще планом дій уряду А. Яценюка: «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» [7]. Унаслідок цього до преамбули закону № 317-VIII внесено доповнення [21, с. 87].

На відміну від попередніх спроб «декомунізації», зроблених свого часу Л. Кравчуком (1992), Л. Кучмою (2001) та В. Ющенком (2007) у формі декретів, котрі вимагали усунення пам'яток тоталітаризму, а проте не передбачали жодних правових механізмів для свого втілення і в цьому сенсі залишалися всього лише «прекраснодухими політичними деклараціями», новий закон покладає чітку відповідальність за його виконання на Кабінет Міністрів та місцеві органи влади, навіть окреслюючи порядок і терміни реалізації його положень [2, с. 106].

Реалізація процесу декомунізації. 16.12.2015 Окружний адміністративний суд Києва за позовом Міністерства юстиції України до Комуністичної партії України про заборону її діяльності та за участю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини заборонив діяльність Комуністичної партії України. Однак втілення «декомунізаційних законів» на практиці оприявнило низку проблем. Питання про скасування реєстрації Компартії України вдалося остаточно вирішити лише на початку 2016 року після кількомісячної судової тяганини.

Фактично процес декомунізації в суспільному житті України розпочався значно раніше. Перша хвиля декомунізації формально відбулася ще 1990 років. Зокрема, із здобуттям державної незалежності об'єктивно постала потреба декомунізації освіти та виховання. З

навчальних програм навчальних закладів були виведені дисципліни, присвячені вивченню основ комуністичної ідеології, історії Комуністичної партії тощо. На підприємствах та у військових частинах були ліквідовані так звані «ленінські кімнати», прибрані бюсти Леніна та інших комуністичних партійних діячів.

Одним із перших пам'ятників комуністичному режиму, знесених в Україні, був монумент Великій жовтневій соціалістичній революції в Києві. Знесення відбулось відповідно до рішення Київради у вересні 1991 року.

12.06.2009 наказом Президента України В. Ющенка в Україні розпочато всезагальний демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в країні за радянських часів. Однак з очоленням держави 25.02.2010 В. Януковичем та поступовим заміщенням посадових осіб органів влади представниками Партії регіонів та Комуністичної партії реалізація наказу Президента України від 12.06.2009 фактично призупинилася та розпочалася активна популяризація ідеології «Русского мира». Поступово антидемократичні дії В. Януковича спричинили наростання в суспільстві гострого обурення, яке наприкінці 2013 року досягнуло піку та переросло в масовий стихійний антикомуністичний рух за очищення України від символів тоталітарного минулого. Під час Революції Гідності 08.12.2013 в Києві був повалений пам'ятник В. Леніну. Це викликало ланцюгову реакцію: почався «ленінопад», в ході якого масово знищувалися пам'ятники радянським державним діячам та радянська символіка. За перший рік пам'ятники Леніну були демонтовані в усіх підконтрольних Україні обласних центрах, окрім Запоріжжя. Станом на грудень 2014 року з початку року в Україні повалили 504 пам'ятники Леніну [10]. За даними Українського інституту національної пам'яті упродовж 2015 – 2019 років було демонтовано понад 2,5 тисячі радянських пам'ятників, перейменовано близько тисячі населених пунктів, 25 районів,

майже 52 тис. топонімів (вулиць, площ тощо). Зокрема, в Києві перейменовано майже півтори сотні вулиць, площ і провулків [21, с. 89].

Декомунізація в обох вимірах необхідна хоча б задля того, щоб «відмежувати Україну від панівного російсько-імперського нарративу «спільної» історії і вписати її до ширшого контексту світових подій, пам'ятей та інтерпретацій як цілком окремого й суверенного історичного суб'єкта» [2, с. 106]. Одним із наслідків і водночас засобів такої реконтекстуалізації має стати очищення українського публічного простору від совєтсько-комуністичного, а фактично – колоніального символізму. Саме про деколонізацію мала б іти, насамперед, мова у так званих «декомунізаційних законах» – як з огляду на загальний характер советизації в Україні, так і на специфіку сьогоденної неоголошеної війни з колишньою метрополією. Варто визнати, що закони справді потребують істотного вдосконалення: усунення суперечностей і двозначностей та узгодження всіх положень із нормами міжнародного права, що їх Україна як член Ради Європи зобов'язана дотримуватися.

Дуже чітко і зважено оцінив плюси й мінуси декомунізаційних законів В. Кулик. З одного боку, він відзначив розмитість термінології, яка залишає можливість свавільних і суб'єктивних інтерпретацій, потенційно загрозливих для свободи думки і вислову. Він вказав також на сутнісну хибу усіх чотирьох законів – покладене в їхню основу уявлення про можливість і бажаність «єдино правильного погляду на минуле, що його держава може й має прищепити зіпсутим совєтською пропагандою громадянам» [13]. З іншого боку, на думку М. Рябчука, він відзначив і те головне, що є у законах: намагання України відмежуватися від ідеології та практики тоталітарного режиму, актуалізоване зокрема політичними подіями останніх років: «Потреба такого відмежування стала особливо нагальною тепер, коли російська влада, відроджуючи його, зазіхає на саме існування України як незалежної демократичної держави». Саме тому декомунізаційні закони, стверджує В. Кулик, «потрібні як символічні

маркери державної політики та дороговкази для подальшого розвитку суспільства» [13].

Водночас необхідно враховувати, що у суспільній сфері існує надто багато конфліктних інтересів, надто багато відмінностей. Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломеративний характер партійної системи – все це зрештою не могло не привести не лише до браку механізму самоорганізації, але й до помітного руйнування ціннісних скреп соціуму. Загальна «віктимізація свідомості» паралізувала енергію творення, а тим часом незважена гуманітарна політика привчала населення до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях. Наслідком неминуче стало розірване на частини політичне поле і співіснування – далеко не мирне – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик [14, с. 84].

Вихідний пункт декомунізації полягає в тому, щоби більше не існувало речей/символів, які сприяють поширенню «неправильних» ідей. Тобто, коли речі/символи трактуються/інтерпретуються як «пропаганда». Інший варіант інтерпретації: трактування певного витвору як елементу автентичності місця («урбан-айдентики»). Йдеться про те, що потенційний об'єкт створює специфіку певного місця: міста чи регіону, вулиці чи площі. Унікальні місця, зокрема марковані ідеологічними символами, можуть бути водночас й елементами приватної історії. Відтак їхнє зникнення підважує й самооцінку місцевих жителів та їхню ідентичність [22].

Показовим є вплив тотальної русифікації на менталітет українців і формування відповідного світоглядного підґрунтя. Згідно з результатами опитування соціологічної групи «Рейтинг» (проведеного у вересні 2016 року) 35 % опитаних шкодують про розпад Радянського Союзу 1991 року, водночас половина не шкодує, а 15 % – не визначилися.

Динаміка свідчить про те, що кількість опитаних, які шкодують про розпад СРСР, тепер навіть дещо зростає: 35 % цього року порівняно із 33 % 2014-го та 31 % 2015-го. Це доводить, що «радянськість» не покинула незалежну Україну. Вона й тепер активно побутує серед українців, глибоко укорінившись у суспільній свідомості. Навіть тепер, після революційних і воєнних років, після відкриття архівів КГБ, розсекречення жахів тоталітарної машини далеко не всі бажають виходити за рамки міфологізованої свідомості тогочасного зразка [11]. Відповідною стала рецепція різними групами суспільства процесів декомунізації.

Обговорення «декомунізаційних» законів ставить перед нами всіма вельми непросте запитання: як поводитися з радянським минулим? Очевидно, передусім, нам варто повною мірою усвідомити його неоднорідність і суперечливість, що жодною мірою не заперечує злочинного характеру радянського режиму. Також варто замислитися над проблемою про незнання і нерозуміння радянського [15].

У цій ситуації йдеться про необхідність регулювання суспільно-свідомісної сфери за допомогою політики дуже обережно й продумано, тільки в найнеобхідніших речах, на противагу економічній сфері, що потребує політичних рамок регулювання й вирівнювання для самопідтримки її нормальної функціональності в інтересах більшості громадян. І тут варто чітко розуміти різницю між регулюванням і регламентацією, які зумисне або через незнання змішано в різних дебатах про політику дерегуляції, хибно представлено й переплутано – про що обґрунтовано застерігав М. Крозьє [16].

У самому слові «декомунізація» особливе лукавство, адже воно означає «усунення силовим методом усього того, що було раніше насаджене силовим методом». Сама по собі ідея відмови від більшовицького спадку, використовуючи більшовицький спадок, – це оксюморон. А способи здійснення декомунізації, як зазначив Г. Касьянов, надто нагадують комуністичні практики [17]. «Все, що починається з

префікса «де-», ні легким, ні однозначно справедливим бути не може», – зазначає К. Барабаш. «Де-» завжди означає масований та агресивний злам. Декомунізація, денацифікація, деполітизація, деклерикалізація, деленінізація, деномінація, девальвація – все, що починається на «де-», лишає за бортом величезну кількість людей. Будь-яке «де-» означає більшою чи меншою мірою соціальний злам, чи принаймні надлам [18].

Декомунізація не повинна сприйматися однією частиною суспільства як можливість реваншу, а іншою – як покарання (на жаль, саме в таких дефініціях – злочин і кара – вона нерідко сприймається [19]). Вона має розглядатися комплексно, з відповідним виробленням тактики й стратегії. Емоційна імпульсивність у її проведенні лише на шкоду. Декомунізація суто на емоційному підґрунті не веде до системних, реальних змін, бо вона й не має цього на меті. Для цього їй бракує раціонального складника, який вимальовує стратегічне бачення майбутнього. Мало знати, від чого звільняємося. Треба знати, для чого. Декомунізація має бути не самоціллю, а інструментом [20].

Можна погодитися з думкою М. Рябчука, який зауважує, що декомунізаційні закони належало б прописати чіткіше і послідовніше – саме як закони деколонізаційні [2]. Окрім того, первинну увагу законів прикуто до речей символічних, в той же час – комуністичне залишається в процесах. Для сучасного суспільства України характерними є: диференційованість, конфліктність інтересів, асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, «віктимізація свідомості», псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломеративний характер партійної системи тощо. «Радянськість» не зникає після перейменування вулиць, знесення пам'ятників та демонтажу атрибутів комуністичного правління. Необхідною є декомунізація свідомості. Водночас варто замислитися над проблемою про незнання і нерозуміння радянського, усвідомити його

неоднорідність і суперечливість – що не заперечує злочинного характеру радянського режиму.

Навесні 2018 року в українських ЗМІ з'явилися повідомлення про успішне завершення декомунізації – принаймні щодо публічного простору. Однак з погляду своєї стратегічної мети декомунізація є незавершеним проєктом. Декомунізаційна кампанія 2015 – 2019 років виявилася радше загальнонаціональним публічним ритуалом символічного очищення [21].

Показовими з погляду впровадження декомунізації є результати загальнонаціонального дослідження – опитування «День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців», проведеного фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 17 до 22 квітня 2020 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей. Опитування зафіксувало низку позитивних тенденцій у сенсі осмислення громадянами України реалій Другої світової війни. Водночас більшість громадян (близько 52 %) дотримуються радянської інтерпретації, що День Перемоги – це передусім відзначення перемоги радянського народу у так званій «Великій вітчизняній війні». Натомість близько третини (32 %) розуміють цю дату як день відзначення перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та внеску до неї українського народу. Для 6 % цей день є просто додатковим вихідним. Серед молоді дещо більше байдужих, а серед людей, старших 70 років, істотно більше виражена підтримка радянської інтерпретації. До того ж ця інтерпретація більш поширена на Сході та Півдні, але різниця порівняно із Заходом та Центром у межах 10 – 15 відсотків. Близько третини українців підтримують рішення про заборону георгіївської стрічки, але ще близько третини – не підтримують. Для 25 % – це байдуже. Прихильників цього рішення найбільше на Заході (44 % – підтримують, 23,2 % – не підтримують), у Центральному регіоні думки поділилися навпіл (по 30 – 31 відсотків), найменше прихильників – на Півдні та Сході (близько 20 % –

підтримують таке рішення, 40 % – не підтримують) [23]. За підрахунками відомого історика С. Кульчицького, дерадянізація перестане бути актуальною протягом 2023 – 2028 років [12].

Висновки. Отже, декомунізація в Україні – процес позбавлення від ідеології та практики тоталітарного режиму, що розпочався за часів розпаду СРСР, стихійно активізувався під час «ленінопаду» за періоду Революції Гідності, актуалізований політичними подіями останніх років. Вона стала символічним проявом політичних змін. Декомунізація – справа не лише політичних інституцій, але й усього суспільства. Неприпустимою є емоційна імпульсивність у її проведенні. Необхідним є забезпечення належного інформаційного супроводу на виконання законів. Декомунізація має розглядатися комплексно, в ширшому контексті суспільної культурної трансформації – як інструмент, а не самоціль, з відповідним виробленням тактики й стратегії, чіткого окреслення перспективи: не тільки знати «від чого звільняємось», але й задля чого.

Алла Киридон,

*доктор історичних наук, професор,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»*

Список використаних джерел:

1. Головка В. Російсько-український конфлікт в історичній ретроспективі: структурний аналіз // Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 108 – 122.
2. Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? // Наукові записки ІПіЕНД. 2016. Вип. 2 (82). С. 104 – 117.
3. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті (закон № 314-19) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19>
4. Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939 – 1945 (закон № 315-VIII) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-VIII>
5. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років (закон № 316-VIII) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19>
6. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки (закон № 317-VIII) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

7. Закон України № 2325-VIII від 13.03.2018 // Відомості Верховної Ради, 2018. № 20, ст. 189.
8. Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер: по поводу законов о декоммунизации и (псевдо-)экспертной среде в постсоветской Украине // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2015. №1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss23.html>
9. Cohen J. The Historian Whitewashing Ukraine's Past // Foreign Policy. 2016. May 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-pastvolodymyr-viatrovych/>
10. Декомунізація в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. Огороднік О. Причина війни в Україні – ностальгія // Критика. 2016. Грудень. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/prychyna-viyny-v-ukrayini-nostalhiya>
12. Кульчицький С.: Незалежною в 1991-му стала радянська Україна, і цим усе сказано // Тиждень. 2016. 17 листопада. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/178684>
13. Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків // Критика. 2015. Травень. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>
14. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. Вип.10. С. 77 – 100.
15. Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>
16. Якубін О. Страсті за війною: колективна пам'ять в Україні (2010-і роки). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/uk/strasti-za-vijnoyu/>
17. Касьянов Г.: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики // Українська правда. 2016. 7 липня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2016/05/7/211912/>
18. Барабаш К. Кумири в голубиному посліді. Чому в Росії декомунізація найближчим часом неможлива // Тиждень. 2016. 17 листопада. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/178637>
19. Осьмак В. Казус Щорса: декомунізація – реванш чи покарання? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214761/>
20. Грудка О. Наша декомунізація зациклюється на символах, бо її породжують емоції. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/nasha-dekomunizatsiya-zatsyglyuietsya-na-symvolakh-bo-yiyi-porodzhuyut-emotsiyi>
21. Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.
22. Мусієздов О. Між пропагандою та мистецтвом: Знову про соціологію та декомунізацію // Україна модерна. 14.07.2016.
23. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: Загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv>